

Володимир Склокін (Харків)

Гоголева А. А. Местная власть в Острогожском уезде во второй половине XVII — начале XVIII в.: городские воеводы и черкасские полковники: Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — Воронеж, 2005. — 241 с.

Історія Слобідської України другої половини XVII ст. досліджена досить нерівномірно: низка тем, зокрема, колонізація південно-східних районів, специфіка правових відносин, особливості соціальної структури тощо залишаються майже не висвітленими. Однією з ключових проблем, що постає перед дослідниками цього періоду, є специфіка взаємовідносин між представниками слобідської козацької старшини і місцевою російською адміністрацією. Цю тему досліджували Петро Головинський¹, Євген Альбовський², Дмитро Багалій³, Дмитро Міллер⁴, Віктор Юркевич⁵, Володимир Маслійчук⁶, втім, деякі аспекти цієї проблеми потребують подальших студій. Це стосується, зокрема, відносин між козацькою старшиною і російською адміністрацією в Острогозькому полку — території, де у другій половині XVII—на поч. XVIII ст. російські впливи були найсильнішими. Дисертація воронезької дослідниці Алли Гоголевої присвячена саме цій, актуальній для української історичної науки темі. Об'єктом дослідження Алли Гоголевої є місцева влада в Острогозькому повіті у другій половині XVII—на поч. XVIII ст. Робота складається зі вступу, трьох розділів («Воеводське управління», «Управління Острогозьким черкаським полком», «Взаємовідносини черкаських полковників і воевод»), висновків, списку джерел та літератури і додатків. Зазначимо, що авторка загалом успішно виконала поставлене завдання, що стало можливим, насамперед, завдяки ретельній роботі з джерелами. Дослідження спирається на досить широку джерельну базу як надрукованих документів, так й архівних матеріалів Російського державного архіву давніх актів у Москві і Державного архіву Воронезької області.

У вступі Алла Гоголева відзначає важливість вивчення формування абсолютизму в Росії і пов'язаної з ним бюрократизації державного управління (с. 4). Історіографічний огляд побудований виключно на хронологічному принципі і більше скидається на бібліографію. Авторка не виокремлює періодів, не характеризує дослідників як представників різних історичних шкіл і напрямків. Не показаний вплив політичних і суспільних чинників на зміну проблематики історичних студій. Слід відзначити досить слабку обізнаність дослідниці з українською історіографією. Непоміченими, зокрема, залишились: низка важливих праць Дмитра Багалія⁷, базове дослідження з історії Слобідської України середини XVII ст. — монографія Віктора Юркевича «Еміграція на

схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького», розвідка учня Михайла Грушевського Д. Кравцова, присвячена перебігу повстання С. Разіна у Слобідській Україні⁸, праці радянських істориків Катерини Стецюк⁹ і Федора Шевченка¹⁰, а також роботи сучасного дослідника слобідської козацької старшини Володимира Маслійчука. Слабке знайомство з працями, присвяченими іншим слобідським полкам і Гетьманщині, де також відбувалася взаємодія між представниками козацької старшини і російськими воеводами, часто заважає авторці адекватно визначити специфіку досліджуваних процесів на території Острогозького полку.

На початку першого розділу Алла Гоголева аналізує склад населення Острогозька і повіту в другій половині XVII ст. Дослідниця відзначає, що протягом зазначеного періоду абсолютну більшість населення (понад 90 %) становили українці (с. 30, 37). Авторка аналізує також соціальний склад населення, зазначаючи, що українці поділялись на козаків полкової та «городової» служби і селян («пахотных черкас»), причому найбільшою за чисельністю категорією були козаки полкової служби (с. 30–32). Характеризуючи російське населення міста, Алла Гоголева зауважує, що воно насамперед складалось зі служилих людей «по прибору» і дітей боярських, а також незначної кількості посадських, які займались головним чином торгівлею з донськими станицями (с. 32–37).

Значимо, що до аналізу соціальної структури населення авторка підходить із формальної точки зору — беручи за основу назви тих соціальних категорій, які містилися в реєстрах і відомостях, що складалися російськими воеводами. Для аналізу соціальної структури російського населення цей підхід в принципі можна визнати слушним. Проте якщо говорити про українське населення, то застосування лише цих критеріїв є недостатнім. Ще В. Юркевич зазначав, що відомості російських воевод є відображенням насамперед їхнього бачення соціальної структури українського населення і являють собою спробу описати українську спільноту Слобідської України в категоріях, звичних для Московської держави¹¹. Таким чином, воеводські відомості далеко не завжди відбивали реальний стан справ. Як показує той же В. Юркевич, якщо навіть українці і з'являлись на воеводські «разборы» і давали записати себе до полкових, «городовых» чи «пашенных» «черкас», то це ще зовсім не означало, що вони і надалі вважали себе представниками цих категорій або виконували ті обов'язки, які на них відтепер поклалися¹². Навпаки, у Слобідській Україні другої половини XVII ст. ми натрапляємо на спроби українського населення відродити певні моделі соціальної організації, що були характерні для суспільства Речі Посполитої, як-от, наприклад, утворення міщанського стану на чолі з війтом у Харкові¹³. Тому, на нашу думку, аналізуючи соціальну структуру українського населення, не можна беззастережно покладатися на воеводські відомості і реєстри.

Більша частина першого розділу присвячена аналізу функцій Острогозького воеводи (с. 37–104). Алла Гоголева зазначає, що у XVII ст. воевода був основним представником центральної влади в регіонах і тому змушений був виконувати досить різноманітні функції. Острогозький воевода, зокрема, відповідав за оборону міста, був наділений широкими поліцейськими і судовими повноваженнями, контролював релігійне життя, стежив за розподілом вільних земель, організовував збирання податків з українського і російсько-

го населення. Чи не найцікавішими у цій частині для українського читача є відомості про оподаткування українського населення. Авторка показує, що протягом 60–90-х рр. XVII ст. острогозькі українці періодично платили різні податки, насамперед, четвериковий хліб (с. 84–89, 137–139). Втім, дані, що наводить Алла Гоголева, є надто уривчастими, і тому ця проблема потребує подальшого дослідження.

У другому розділі аналізується специфіка управління Острогозьким козацьким полком. Авторка досліджує обставини формування і зміни у підпорядкуванні Острогозького козацького полку у другій половині XVII ст., а також висвітлює повноваження Острогозького козацького полковника і полкової та сотенної старшини (с. 112–118, 145–158). Окремо аналізується специфіка комплектування полку та динаміка чисельності полкового козацтва (с. 118–122). Значний інтерес становлять дані про участь Острогозького полку у військових походах і бойових діях, а також про залучення козаків до різних господарських робіт (с. 125–137). Алла Гоголева робить висновок, що умови служби в Острогозькому полку в другій половині XVII ст. були надзвичайно важкі, що спричиняло зубожіння, відмову від несення служби і втечу значної частини козацтва (с. 139).

У третьому розділі розглядаються взаємовідносини між козацькими полковниками і острогозькими воєводами. Алла Гоголева відзначає, що в Московській державі XVII ст. не існувало чіткого розмежування компетенції різних органів влади, що спричиняло часті конфлікти між посадовцями різних рівнів (с. 164–165). Авторка розглядає конфліктні ситуації, що виникали між полковниками і воєводами, зокрема конфлікт між острогозькими козаками і полковником Іваном Дзиньковським — з одного боку, і воєводою Іваном Карауловим — з іншого, у другій половині 50-х рр. XVII ст. (с. 165–168), конфлікт між полковником Іваном Сасовим і воєводою І. Ієвлевим у 80-х рр. XVII ст. (с. 179–181) та низку інших конфліктних ситуацій. Найчастіше козаки звинувачували воєвод у різних зловживаннях, зокрема в хабарництві й у перевищенні повноважень.

Полковник і воєвода мали разом вирішувати судові справи, пов'язані з конфліктами між козаками і представниками інших категорій населення. Під час розгляду цих справ полковник часто ставав на бік козаків, що спричиняло гострі суперечки (с. 168–169). Конфлікти між полковниками і воєводами виникали також з приводу підпорядкування їм різних категорій населення. Так, 1680 р. острогозький полковник Іван Сасов записав до складу полкових козаків багатьох росіян, які проживали в місті. Це викликало невдоволення воєводи І. Ієвлева, який відтепер втрачав можливість керувати цими людьми (с. 179–180).

Алла Гоголева висвітлює також участь козаків Острогозького полку і полковника Івана Дзиньковського у повстанні під проводом Степана Разіна (с. 170–173). На жаль, авторка не розглядає повстання в Острогозьку в контексті подій у усіх слобідських полках і робить досить несподіваний висновок, що Івана Дзиньковського змусили підтримати повстання певні «особисті мотиви», а також страх за власне життя (с. 173).

Наприкінці розділу дослідниця наводить приклади успішної взаємодії острогозьких полковників і воєвод у військовій і судовій сферах (с. 197–206). Загальний висновок Алли Гоголевої, що конфлікти між воєводами і полковниками були спричинені насамперед неврегульованістю адміністративної системи Московської держави XVII ст., а також

амбіціями окремих посадовців (с. 208, 212), на нашу думку, не можна визнати достатнім. Конфлікти між полковниками і воеводами в Острогозькому й інших слобідських полках мали значно глибше підґрунтя. Українські переселенці з Речі Посполитої у Слобідській Україні намагалися зберегти власні звичаї і традиції у правовій, військовій, релігійній та інших сферах і не бажали підпорядковуватися місцевій російській адміністрації. Козацькі полковники дуже часто ставали на захист цих звичаїв і традицій і виступали в таких випадках не лише від імені полкових козаків, а й від імені всієї української спільноти Слобідської України. Конфлікти між воеводами і полковниками у багатьох випадках були лише зовнішнім виявом цієї боротьби за офіційне визнання автономного статусу української спільноти регіону. Ця боротьба завершилася в першому десятиріччі XVIII ст. затвердженням в жалуваних грамотах повного переліку прав і привілеїв українського населення слобідських полків і виведенням російських воевод з більшості міст регіону.

Важливим методологічним недоліком роботи є постійне вживання авторкою позначення «черкаси» без лапок щодо українського населення Слобідської України. На цей термін дійсно дуже часто натрапляємо в документації другої половини XVII ст., але його використовували насамперед представники російської адміністрації для позначення українських переселенців з Речі Посполитої. Алла Гоголева сама зазначає, що українці найчастіше називали себе «іноземцями» (с. 14). На нашу думку, термін «черкаси» можна використовувати, але для уникнення непорозумінь його обов'язково слід брати в лапки.

Завершуючи наш короткий огляд, зазначимо, що попри наявність певних недоліків, робота в цілому виконана на досить високому рівні. Дисертація Алли Гоголевої є важливим внеском у дослідження взаємовідносин української і російської влади в слобідських полках у другій половині XVII — на початку XVIII ст. і заслуговує на увагу українських істориків.

¹ Головинский П. Слободские козацькі полки. — СПб., 1864.

² Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка 1650–1765. — Харьков, 1895; *Він же*. Харьковские казаки: вторая половина XVII в. — СПб., 1914.

³ Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1918 (сучасне видання: Харків, 1990; 1993).

⁴ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). — Харьков, 1905. — Т. 1 (сучасне видання: Харьков, 1993; 2004).

⁵ Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. — К., 1932.

⁶ Мясліщук В. А. Козацька старшина слобідських полків другої половини XVII — першої третини XVIII ст. — Харків, 2003; *Він же*. Altera Patria. Нотатки про діяльність Івана Сірка на Слобідській Україні. — Харків, 2004; *Він же*. Балаклійський полк (1669–1677). — Харків, 2005; *Він же*. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.). — Харків, 2007.

⁷ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова. — Харьков, 1905. — Т. 1; Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Харків, 1918.

⁸ *Кравцов Д.* Отголоски разинщины на Украине // Труды Института славяноведения Академии наук СССР. — 1934. — Т. 2. — С. 77–102.

⁹ *Стецюк К. І.* Вплив повстання Степана Разіна на Слобідську Україну. — К., 1947; *Вона ж.* З історії спільної боротьби українського і російського народів проти феодально-кріпосницького гніту (Іван Дзиковський) // Наукові записки інституту історії АН УРСР. — 1952. — № 4. — С. 187–205; *Вона ж.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50-х — 70-х рр. XVII ст. — К., 1960.

¹⁰ *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959.

¹¹ *Юркевич В.* Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. — К., 1932. — С. 151, 184–185.

¹² Там само. — С. 152–155.

¹³ *Багалеї Д. І., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования. — Харьков, 1993. — С. 58.